

УДК 930.1(477)

Валерій СОЛДАТЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
директор Українського інституту
національної пам'яті;*

Ярослав АНТОНЮК,

*кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу дослідження історичних трагедій народів України
Українського інституту національної пам'яті*

ДО З'ЯСУВАННЯ ПРИЧИН ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ 1943–1944 РР.: СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Українсько-польські взаємини у ХХ ст. насичені трагічними подіями, які обтяжені низкою давніх та нових стереотипів. До цього часу вони залишаються не лише предметом емоційних наукових дискусій, а й елементом наростання ідеологічного та політичного протистояння, призводять до перманентного загострення напруги у відносинах. Нині найбільш складною та нерозв'язною проблемою об'єктивного відтворення й оцінки спільного українсько-польського минулого є Волинська трагедія 1943–1944 рр.

За радянських часів, через бажання уникнення міжнаціонального напруження у відносинах з сусідньою дружньою соціалістичною державою – Польською Народною Республікою, цю тематику не порушували, вона загалом була заборонена. Лише з геополітичними змінами 80–90-х років минулого століття, зростанням уваги до політики національної пам'яті, її реалістичного наповнення, криваві події міжнаціональної трагедії опинилися на вістрі наукового обговорення.

На думку Ярослава Грицака, це взагалі стало першою важною предметною дискусією в Україні на тему минулого. Спроможність критичного перегляду історичної спадщини за-

свідчила відновлення довіри до української історіографії на академічному рівні¹.

Наукова дискусія між українськими та польськими істориками виявила істотну різницю у підходах до вивчення Волинської трагедії. Зарубіжні колеги зосереджують увагу на найвигідніших для доказу своїх позицій подіях літа 1943 р. на території Волині. Навіть порівняно більш об'єктивні серед польських істориків у своїх працях підкреслювали, що українцям у Другій Речі Посполитій жилося краще, ніж у Радянському Союзі. Проте вони цього не усвідомлювали, тому й сталася трагедія².

Натомість українські фахівці, навпаки, намагаються розширити хронологічні рамки протистояння, принаймні до 1942–1944 рр. Вони вважають, що етнонаціональна трагедія на Волині та Західному Поліссі має давню детермінацію³.

У Польщі дослідження подій Волинської трагедії розпочалося значно раніше та інтенсивніше. Тому виступи українських істориків донині мають переважно оборонний характер⁴. Незважаючи на певне відставання від польської історіографії, за останні двадцять років вітчизняними дослідниками були здійснені змістовні наукові напрацювання з проблематики українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни⁵.

Нині в Україні ще не сформовані окремі історичні школи з вивчення складної, суперечливої сторінки спільного досвіду. Проте, як вважає Ігор Ільюшин, існує умовний поділ на київський, галицький, волинський наукові напрями. Представники кожного з них вирізняються власними підходами⁶.

В українській історіографії коріння конфлікту обґрунтовано вбачають ще у ранньому середньовіччі⁷, зокрема у загарбницьких планах Болеслава Хороброго⁸. Науковці предметно доводять, що Волинь ніколи не була лояльною до польських поневолювачів. Місцева православна шляхта, опираючись на союз з Литвою, чинила запеклий опір експансії католицизму на схід⁹, відіграла головну роль у збереженні в Україні православ'я¹⁰. Населення Волині та Полісся з кінця XVI століття брало активну участь у козацько-селянських виступах— Хмельниччині та Коліївщині¹¹. Історики також констатують, що польські повстання у XIX столітті підірвали вплив польської шляхти на Волині та дали поштовх для розвитку українського визвольного руху¹². Згідно з дослідженнями Богдана Гудя деполонізація України відбувалася впродовж кількох століть — з середини XVII ст.

Рухаючись зі сходу на захід, після селянських аграрних погромів 1917–1918 рр. поміщицьких маєтків на Правобережжі (загибель «Аркадії»), вона перемістилася в Західну Україну¹³.

Важливим елементом визрівання передумов міжнародного конфлікту стала програна українцями війна між ЗУНР та Польщею у 1918–1919 рр. За однією з версій, це власне стало продовженням цієї війни, або Другою польсько-українською війною 1942–1947 рр.¹⁴

Нехтування польським урядом ухвали Конференції Ради Амбасадорів у Парижі про надання Східній Галичині автономії (Волинь взагалі не згадували), підірвало віру українців у можливість легального впливу на ситуацію через міжнародні інституції¹⁵. На думку Ігоря Ільюшина, Волинська трагедія була своєрідною помстою за історичну кривду¹⁶.

Визнаючи важливість названих історичних чинників, головні передумови і причини протистояння українська історіографія вбачає у політиці Другої Речі Посполитої та позиції польського еміграційного уряду.

У міжвоєнний період, з ініціативи воєводи Генріка Юзефського, проводилася особлива «волинська політика». Вона полягала у поступовій асиміляції поляками місцевого населення. Заохочувалося лояльне ставлення українців до влади та стримувався розвиток національної свідомості¹⁷. За сприяння воєводи, 29 червня 1931 р. у Луцьку було утворено проурядову партію Волинське Українське Об'єднання (ВУО)¹⁸.

Щоб не допустити поширення українського націоналізму та комунізму зі Східної Галичини на Волинь, польською владою у 1932 р. було утворено так званий «сокальський кордон»¹⁹. Незважаючи на декларування рівності громадян, польська адміністрація прагнула контролювати сільські органи місцевого самоврядування, де переважали українці²⁰. Окрім того «волинська політика» отримала опір від місцевих поляків. Вони здебільшого відкидали будь-яку ідею співпраці з українцями²¹.

Дотримуючись політики етатизму, дії польської держави суперечили інтересам національних меншин і протегували жаданням титульної нації²². Так, за сприяння влади, у міжвоєнний період кількість поляків на Волині збільшилася більш ніж утричі²³. Через преференції держави, вони знаходилися у значно кращому матеріальному становищі, ніж українці²⁴.

Особливі пільги надавали військовим колоністам — «осадникам». За зразком описаних Генріком Сінкевичем «кресових станиць» з державного фонду, на перенаселених теренах з етнічноукраїнською людністю, виділялися землі та кредити для демобілізованих офіцерів та солдатів. Згідно з дослідженнями Ігоря Дерев'яного, протягом 1919–1939 рр. на Волині було «розparcelьовано» 80 тисяч гектарів орної землі, 3/4 якої розподілили між польськими колоністами, переважно осадниками²⁵.

Вони повинні були створювати тут фермерські господарства, поширювати польську культуру та за необхідності боротися з внутрішніми та зовнішніми ворогами держави²⁶. На базі осадників були утворені парамілітарні формування — Стрілецький Союз, Союз Резервістів, Союз Офіцерів Резерву та Союз Харцерів. Одним із пріоритетних напрямів їхньої роботи, прописаної у статутах, був фізичний та ідеологічний гарт місцевої польської молоді²⁷. Через кільканадцять років, як і передбачалося вихованням, вона намагалася зброєю приборкати поривання українців.

Василь Смолей зазначав, що впровадженням земельної реформи планувалося збільшити відсоток поляків та прискорити асиміляцію місцевого населення²⁸. Державна аграрна політика спричинила загострення земельної проблеми українського селянства та посилила міжнаціональну напругу²⁹. Аграрне перенаселення в умовах низького рівня урбанізації та швидкого приросту населення поглиблювалося економічною слабкістю всієї Польщі³⁰. Позбавлені змоги заробити собі на життя в нечисленних містах, де провідні місця займали євреї та поляки, близько 40 тисяч волинян змушені були емігрувати до Канади, США та Аргентини³¹. Польська еміграційна політика була покликана сприяти зміцненню становища поляків у регіоні. Протягом 30-х років ХХ століття Міністерством праці і суспільної опіки та Міністерством закордонних справ було санкціоновано низку законопроектів стимуляції заокеанської еміграції українців. Натомість чинилися перешкоди виїзду з країни поляків³².

Світова економічна криза призвела до масового зубожіння українського селянства. Унаслідок цього, впродовж 1931–1935 рр. на Волині, а особливо на Поліссі, де були значні впливи КПЗУ, прокотилася хвиля збройних виступів проти поміщиків та осадників³³. Понад 80% цих нападів здійснювали українські селяни, котрі потерпали від малоземелля³⁴. У відповідь на це польський

уряд силами поліції та армії провів «пацифікацію» (силове умиротворення. — *Авт.*) українців³⁵.

Зневіра українців у можливості легального захисту, відстоювання своїх прав, призвела до посилення популярності націоналістичної ідеології. Станом на 1935 рік польська розвідка оцінювала чисельний склад нелегальної мережі Організації українських націоналістів на Волині в 790 осіб³⁶. У своїй боротьбі оунівці застосовували індивідуальний терор проти окремих представників адміністрації та лояльних до влади українців. Метою «бойових акцій» було не фізичне винищення осадників, а привернення до себе уваги світової громадськості³⁷. Рішучість дій та підтримка Німеччини поступово перетворили її на найбільш впливову нелегальну політичну силу Західної України.

Значних утисків від польської влади зазнавала й українська інтелігенція. Зокрема, у 1930-х роках на Волині лише 1% людей займалися інтелектуальною працею. Притому поляків серед них було вчетверо більше, ніж українців³⁸. Поряд з цим чимало об'єктів української культурної спадщини зараховувалось до надбань польської нації³⁹. На державному рівні титульну націю намагалися репрезентувати як більш цивілізовану та розвинуту.

Потужним інструментом асиміляційних впливів польської культури у державницькому дусі на українців була служба в армії⁴⁰. Окрім того, спираючись на польські парамілітарні організації, волинянам нав'язувалася чужа історична пам'ять⁴¹.

Поряд з національними та економічними утисками посилювалося окатоличення православних. Зміна українцями віри заохочувалася перспективами у працевлаштуванні⁴². Згідно з дослідженнями Володимира Боршевича, така політика щодо православної церкви мала й зворотний ефект. Священики задумувалися над власною тотожністю та швидко українізувалися⁴³. На думку Оксани Альошиної, провідну роль у цьому відіграло відокремлення Православної церкви в Польщі від Московського патріархату⁴⁴. Олександр Постельжук вважав, що не менш важливим у дерусифікації церкви на Волині була підтримка цього процесу українськими конформістськими політичними силами⁴⁵. Поступово, без підтримки польської влади, розпочалося відновлення впливу Греко-католицької церкви у Луцькій дієцезії, яке припинилося лише у вересні 1939 року⁴⁶. Таким чином, у міжвоєнний період відбувалися значні трансформації у традиційному релігійному житті волинян. Юрій Киричук дійшов

висновку, що переслідування польською владою православних у міжвоєнний період та зростання у них національної свідомості спричинило 1943 року на Волині «відгомін середньовічних релігійних воєн»⁴⁷.

Ситуація в регіоні ще більш загострилася з призначенням у лютому 1939 року нового воєводи Олександра Гавке-Новака, який дотримувався значно жорсткішої політики щодо українців⁴⁸, для означення яких вимагалось вживати терміни «руський», «православний», «тутешній»⁴⁹. Відбувалося повернення до ендецьких концепцій мононаціональної держави, розгорнулася політика «зміцнення польськості»⁵⁰. Найбільш яскраво це проявилось у репресивній діяльності Корпусу охорони прикордоння (КОП)⁵¹. Співпрацюючи з воєводським управлінням та місцевими адміністративними органами, він радикальними методами утверджував політику колонізації краю⁵².

З часом польський уряд почав трактувати український визвольний рух як підривну роботу німців⁵³. Головним засобом боротьби з ним стали арешти активістів та розбудова «двуйкою» мережі інформаторів⁵⁴. Усвідомлюючи наслідки своєї політики, немало поляків небезпідставно побоювалося, що українці підтримають будь-якого агресора. Тому протягом 1937–1939 рр. були проведені масові арешти діячів нелегальних політичних сил (особливо серед оунівців)⁵⁵. Утім репресії польської влади проти активістів національно-визвольного руху лише посилили його⁵⁶.

З початком Другої світової війни, незважаючи на розпалювання у регіоні національної ворожнечі⁵⁷, активну антипольську агітацію⁵⁸, українці проявили лояльність до польської влади. Українське Національно-Демократичне Об'єднання та Волинське Українське Об'єднання агітували співвітчизників підтримати у війні поляків⁵⁹. Українські солдати у польській армії не перейшли на сторону ворога⁶⁰, а цивільне населення не підняло антипольського повстання⁶¹. Навіть Крайова ексекютива ОУН, вимагаючи від німців гарантій щодо виконання взятих на себе зобов'язань, зайняла вичікувальну позицію⁶². Ситуацією прагматично скористалася лише незначна частина українців. З метою захоплення зброї вони роззброювали польських солдат, які відступають, та нападали на поліційні дільниці⁶³.

У той же час поляки, від самого початку окупації, протестували проти втрати свого привілейованого становища на Волині. Зокрема, лондонський еміграційний уряд зайняв ворожу пози-

цію щодо поширення української державності на цих землях⁶⁴. Очевидним було нерозуміння ним наявної ситуації⁶⁵. Поляки не вважали українців рівноправною стороною. Від останніх вимагали бути лояльними до польської влади за умови її фактичної відсутності. Проблема «Східних кресів» для еміграційного уряду була територіальною, а не національною⁶⁶. Фаворизація місцевих українців радянською та німецькою владою сприймалася поляками як «акт зради»⁶⁷.

Михайло Швагуляк зазначав: «Антиукраїнські упередження, традиційна мегаломанія в політичних міркуваннях польського керівництва взяли гору над калькуляціями, які диктували національні інтереси»⁶⁸. Цю позицію повністю підтримувала польська меншина Волині, яка перебувала під тягарем низки традиційних та нових стереотипів. Значний вплив на його формування мала історична література Генріка Сінкевича⁶⁹. Негативний образ українця перешкоджав пошукові порозуміння⁷⁰. Українське суспільство, також значною мірою завдяки історичній белетристиці, вибудувало негативний стереотип поляка як пихатого та віроломного самодура⁷¹.

Міжнаціональне напруження посилював той факт, що поляки мали міжнародне визнання та власний уряд у вигнанні⁷². Як зазначив Роман Кутовий, якщо поляки мали «слабкий голос» у міжнародній політиці, то українців узагалі не чули⁷³. Еміграційний уряд не приховував своїх планів повернення, за допомоги західних держав, втрачених у вересні 1939 р. «Східних кресів»⁷⁴.

Це повністю суперечило програмним засадам ОУН (бандерівців)⁷⁵. У Другій світовій війні вона убачала шанс на здобуття власної державності⁷⁶. Її радикальність, певною мірою, обумовила запеклість протистояння⁷⁷. У заявах лондонського еміграційного уряду керівництво ОУН(б) вбачало імперіалістичну загрозу для української нації. Водночас воно визнавало право поляків на власну державу⁷⁸.

Гадається, далеко не вичерпними, недостатніми є спроби відшукати причини українсько-польського конфлікту обмежуючись лише аналізом взаємовідносин між обома народами⁷⁹. З початком гітлерівської окупації вплив інших факторів став особливо помітним.

Від початку нацисти робили все для того, щоб унеможливити будь-який союз між українцями та поляками. Заграючи то з однією, то з іншою стороною, вони розпалювали взаємну нена-

висть⁸⁰. Ідеологія расизму, якої вони дотримувалися, передбачала винищення значного масиву слов'янських народів. Відтак їм був дуже вигідний цей міжнаціональний конфлікт⁸¹.

Леонід Зашкільняк вважає, що частина відповідальності за Волинську трагедію лежить на радянському керівництві, яке тривалий час не заявляло чіткої позиції щодо майбутнього цих земель⁸². Проте перекладання вини на зовнішні чинники все ж не заперечує очевидного: головна провина лежить на українському та польському політичних проводах⁸³.

На відміну від інших західноукраїнських земель, Волинь та Полісся увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна», який вирізнявся особливо нестерпною формою окупації. Поступово ситуація розвивалася не на користь оунівців. В окупаційній адміністрації посилювався вплив поляків, за доносами яких німці арештовували найактивніших українців. У лісах відбувалася концентрація молоді, яка переховувалася від вивезення на примусові роботи. Водночас активізувалися радянські партизани, які могли її залучити до своїх лав. У зв'язку з цим, за наказом Проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, протягом березня 1943 року українська поліція Волині та Західного Полісся зі зброєю перейшла у підпілля. На її основі було утворено перші курені та сотні УПА⁸⁴.

На думку Ярослава Грицака, ситуація ненависті між поляками та українцями на Волині могла тривати довго і не вилитись у форму взаємного винищення, для цього потрібні були вагомі причини⁸⁵. Однією з них стало поповнення німцями каральних поліційних частин поляками⁸⁶. Саме вони надалі здійснювали каральні операції окупаційної адміністрації⁸⁷. Для польської меншини, яка у сільській місцевості не перевищувала 7%, започаткування масового терору проти українців було рівнозначно самогубству⁸⁸. Опіраючись на спогади Миколи Лебеда, які відображають офіційне трактування міжнаціонального конфлікту Проводом ОУН(б), Марія Пелешок підтверджує зазначене міркування⁸⁹.

Крім того, документи ОУН(б) та УПА свідчать, що до збройної деполонізації Волині їх підштовхнули терористичні дії польського підпілля щодо українців Холмщини⁹⁰, де вбивства тривали протягом усього 1942 року під виглядом боротьби з колаборантами⁹¹.

Певний вплив мала також співпраця польського підпілля з радянськими партизанами. Останні створювали у польських поселеннях свої бази та розбудовували розвідувальну мережу⁹². У цей час Радянський Союз поляки сприймали як тимчасового со-

юзника з антигітлерівської коаліції. І навіть передбачалося, що після війни він може повернути «Східні креси»⁹³.

Розірвання у квітні 1943 року дипломатичних відносин між СРСР і лондонським еміграційним урядом пришвидшило розбудову поляками власних збройних формувань⁹⁴. У майбутньому вони також розраховували провести деукраїнізацію Волині та Галичини. Планувалося масове виселення українців до Радянського Союзу, значне посилення колонізації тих, що залишилися б, та заохочення переселення на західноукраїнські землі поляків⁹⁵. Як зазначає Роман Стрліка: «У тих складних умовах польська самооборона не могла не бути антиукраїнською силою»⁹⁶.

У цей же час істотно посилити свої позиції УПА. За кілька місяців їй вдалося взяти під контроль значні території та розпочати створення власної адміністрації — Запілля (остаточно було сформоване у серпні 1943 р., коли поляків прогнали у міста)⁹⁷. Швидкий розвиток українського та польського підпілля, виникнення конкуренції між ними за бази забезпечення неминуче повинно було призвести до збройного зіткнення⁹⁸.

Як зазначав Роман Кутувий, навесні 1943 року головний Провід ОУН(б) ініціював переговори з Армією Крайовою у Львові. Оунівці зайняли досить компромісну позицію: запропонували налагодити координацію дій обох військових підпілля, спільно поборювати міжнаціональне напруження, вирішення спірних територіальних питань перенести на майбутнє, готові були на входження після війни до українсько-польської федерації. Утім польський еміграційний уряд не був готовий до поступок українцям. Це створило зовнішньополітичні умови для ескалації конфлікту⁹⁹.

До політичних суперечностей додалися соціальні. Керівництво УПА безкоштовно роздавало населенню «Запілля» звільнені від поляків, тобто споконвічно українські землі. Тому селяни активно долучалися до міжнаціональної боротьби¹⁰⁰.

Ставлення до противника часто обумовлювалось не лише ситуативністю, але й емоціями¹⁰¹. Оксана Каліщук зазначала, що протягом 1941–1942 рр. відбулися значні деформації суспільної моралі жителів Волині. Спостерігався процес морального виснаження та навіть спустошення як в окремих громадян, так і цілих сімей. Вплив на це мала низка чинників (винищення тисяч в'язнів радянських тюрем, військовополонених червоноармійців, вивезення на примусові роботи та ін.)¹⁰². Особливо значний вплив на знеці-

нення людського життя мало масове винищення німцями євреїв¹⁰³. Отже, причини конфлікту були багатогранні та обидві сторони певною мірою були причетні до його розпалювання.

Донині одним з найбільш дискусійних питань в українській історіографії залишається доведення факту наявності наказу вищого керівництва ОУН(б) про збройну деполонізацію.

Кость Бондаренко вважає, що це, ймовірно, відбулося на початку 1943 року. З цим твердженням погоджується Мирослав Попович. Він зазначає, що значне переважання кількості польських жертв конфлікту, особливо на Волині, підтверджує здогад, згідно з яким ініціатива належала «українській стороні». На думку вченого, відповідальність за кровопролиття лежить на керівництві ОУН(б). З цим твердженням погоджується Ігор Ільюшин¹⁰⁴.

Андрій Заярнюк зауважив, що, аналізуючи причини конфлікту, необхідно враховувати співвідношення між макрофакторами та діями конкретних осіб¹⁰⁵. На думку Ярослава Ісаєвича, специфікою Волині була самостійність рішень місцевого керівництва УПА. Нерідко воно ставило Провід ОУН(б) перед уже докочаним фактом. Відповідальним за наказ про збройну деполонізацію Волині та Західного Полісся він вважає провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Дмитра Клячківського («Клима Савура»)¹⁰⁶. З цим твердженням погоджується Ярослав Грицак, зазначаючи, що в умовах війни все могло обмежитись усним розпорядженням. Він вважає, що організований, масовий і систематичний характер антипольських акцій дозволяє припустити їх спланованість «згори». Вчений припускає, що частина керівництва ОУН і УПА на Волині у такий спосіб хотіла закріпити свої позиції та усунути від влади Миколу Лебеда. Можливо, спочатку керівництво УПА розглядало терор як засіб психологічного тиску, але ситуація швидко вийшла з-під контролю¹⁰⁷.

Володимир В'ятрович заперечує можливість існування наказу вищого керівництва ОУН(б) про деполонізацію Волині. Як доказ своєї позиції, він наводить рішення Третьої конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) та Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН(б) (серпень 1943 р.). У них відсутні заклики до винищення поляків. На його думку, перші напади на польські поселення, які відбулися у березні 1943 р. на Костопільщині та Сарненщині, були здійснені анархічними загонами під номінальним підпорядкуванням Тарасу Бульбі-Боровцю. Його позицію підтримує Ігор Марчук. Він вважає, що не існує конкрет-

них доказів про наказ «Клима Савура» знищувати поляків. На думку Ярослава Дашкевича, боротьба з поляками на Волині була закономірною складовою частиною визвольної боротьби проти трьох ворогів, об'єднаних антиукраїнською ідеологією¹⁰⁸.

Отже, аналізуючи стан сучасної української історіографії, її сумарну комплексну позицію щодо причин Волинської трагедії 1943–1944 рр., можна стверджувати, що вона переконливо доводить глибинність та масштабність цього процесу. Серед науковців домінує думка, що головною передумовою міжнаціонального конфлікту була міжвоєнна антиукраїнська політика Другої Речі Посполитої. Національне, соціальне, релігійне та економічне пригноблення українців владою згодом вилилося у «сліпий народний гнів» щодо поляків. Певною мірою розгортанню конфлікту сприяла позиція західних держав, які традиційно підтримували польські плани на сході.

Важливим чинником збройного протистояння на Волині та Західному Поліссі українські історики вважають винятково важку форму німецького окупаційного режиму в регіоні, який сприяв ескалації напруги між українцями та поляками. Серед інших, не менш значних причин конфлікту називають: негнучку лінію лондонського еміграційного уряду та прагнення ним за будь-яку ціну зберегти «Східні креси», польський колабораціонізм, терор щодо українців Холмщини, співпрацю польського підпілля з радянськими партизанами та розбудову ним власних партизанських формувань, конкуренцію між партизанськими загонами за ресурси забезпечення, панування поміж населенням стереотипів, які перешкождали порозумінню.

Українські історики визнають, що утворення Української повстанської армії загострило проблему контролю над значними територіями Волині та Полісся, на які претендували обидві сторони. Трагедією стало те, що нечисленна польська меншина, явно переоцінивши власні сили, вирішила не співпрацювати з українськими повстанцями, а чинити їм збройний спротив.

Найбільш суперечливим питанням серед науковців залишається проблема наявності/відсутності наказу Проводу ОУН(б) про збройне усунення з території Волині та Західного Полісся поляків. Частина істориків припускає імовірність його існування. Інші вважають, що це могла бути особиста ініціатива «Клима Савура», яка не узгоджувалася з вищим керівництвом. Значна кількість дослідників переконані, що конфлікт був стихійним повстанням українського селянства, не контрольований жодною політичною силою.

- ¹ *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1954>
- ² *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. — Харків, 2011. — С. 372.
- ³ *Патриляк І.* І поляки, й українці мають усвідомити причини Волинської трагедії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cdv.org.ua/content/i-поляки-й-українці-мають-усвідомити-причини-волинської-трагедії---патриляк>
- ⁴ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни. — Львів, 2003. — С. 43.
- ⁵ *Лисенко О.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. — К.; Івано-Франківськ, 2003; *Марущенко О.* Зазнач. праця; Трофимович Л. Вітчизняна історіографія про українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу в 1938–1939 рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2012. — Вип. 19. — С. 338–348.
- ⁶ *Ільюшин І.* Між Києвом, Москвою і Варшавою. Збірник статей. — К., 2011. — С. 30.
- ⁷ *Діак І.* Волинсько-Холмська трагедія. — К., 2010. — С. 3; *Ільюшин І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 133.
- ⁸ *Ольховський І.* Кривава Волинь. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького р-нів у 1939–1945 роках. Книга перша. — К., 2008. — С. 13.
- ⁹ *Троневиц П.* Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. — Луцьк, 2003.
- ¹⁰ *Бондарчук Я.* Боротьба К.-В. Острозького з Берестейською унією 1596 р. // Наукові записки. Серія «Філософія». Випуск 4. Матеріали конференції «Віра та розум в історії слов'янської філософії» (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). — Острог, 2009. — С. 34–46.
- ¹¹ *Гуртовий Г.* Волинь — край козацький: Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк, 2000.
- ¹² *Павлюк В.* Проблема польсько-українських відносин у першій половині XIX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. — 2007. — Вип. 12. — С. 50.
- ¹³ *Гудь Б.* Зазнач. праця. — С. 317–318.
- ¹⁴ *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К., 2011. — С. 102–103.
- ¹⁵ *Стасюк О.* Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 185.
- ¹⁶ *Ільюшин І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 134.
- ¹⁷ *Кучерела М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939) // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польських відносин в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997. — С. 28.
- ¹⁸ *Кучерела М.* Волинське Українське об'єднання (1931–1939 рр.): Монографія. — Луцьк, 2001.
- ¹⁹ *Калищук О.* До проблеми сокальського кордону (за матеріалами міжвоєнної преси) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2012. — Вип. 12. — С. 356.
- ²⁰ *Мартинюк Я.* Повітові сеймики й органи територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2010. — Вип. 1. — С. 81.
- ²¹ *Крамар Ю.* Роль польських громадсько-політичних організацій Волині у реалізації політики воєводи Г. Юзевського // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2012. — Вип. 10. — С. 52.

- ²² Бунечко С. Етатизм у Польщі: особливості реалізації в багатонаціональній державі // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2008. — Вип. 14. — С. 148.
- ²³ Гудь Б. Зазнач. праця. — С. 339.
- ²⁴ Ісасевич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 6.
- ²⁵ Дерев'яний І. До проблеми окупаційного характеру польського режиму на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр. // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 126.
- ²⁶ Гудь Б. Зазнач. праця. — С. 330.
- ²⁷ Синяк С. Фізична підготовка юнаків в польських парамілітарних організаціях Волині напередодні Другої світової війни // Воєнна історія України. Волинь та Полісся: 36. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., м. Рівне, 25–26 квітня 2013 р. — С. 350.
- ²⁸ Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст 1919–1939 рр. — Тернопіль, 2003. — С. 100.
- ²⁹ Виздрик В. Аграрна політика Польщі на західноукраїнських землях у міжвоєнний період // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2012. — Вип. 10. — С. 24.
- ³⁰ Шваб А. Соціально-економічні процеси на Волині у міжвоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2008. — Вип. 14. — С. 101.
- ³¹ Шваб А. Геополітичні та соціально-економічні чинники еміграції з Волині у 20-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2009. — Вип. 13. — С. 183.
- ³² Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація у волинському воєводстві (1921–1939 рр.) // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 137.
- ³³ Смолей В. Польське цивільне і військово ... — С. 316.
- ³⁴ Гудь Б. Зазнач. праця. — С. 340.
- ³⁵ Макачук С. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції // Україна—Польща: важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. — Т. 9. — С. 333.
- ³⁶ Гудь Б. Зазнач. праця. — С. 33.
- ³⁷ Посівнич М. Акти індивідуального терору в діяльності ОУН в 1929–39 рр. // Український національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти. — Житомир, 2011. — С. 39.
- ³⁸ Філіпович М. Етнозберігаюча діяльність волинської інтелігенції // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — 2007. — Вип. 13. — С. 85.
- ³⁹ Гаврилюк О. Позиція польської влади і громадськості середини 1920-х років щодо українства та його культурної спадщини (за матеріалами часопису «Люблінсько-кресовий огляд» // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2008. — Вип. 14. — С. 123.
- ⁴⁰ Дмитрук Я. Вояки української національності у збройних силах Другої Речі Посполитої // Воєнна історія України. Волинь та Полісся: 36. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., м. Рівне, 25–26 квітня 2013 р. — С. 332.

- ⁴¹ Синак С. Участь польських парамілітарних організацій Волині в святкуваннях ювілейних дат польської держави // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. — 2010. — Вип. 20. — С. 221.
- ⁴² Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). — Луцьк, 2000. — С. 236–239.
- ⁴³ Борщевич В. Національна самоідентифікація православного духовенства Волині у 20–30-х рр. XX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2009. — Вип. 13. — С. 185.
- ⁴⁴ Альошина О. Політика польських народових демократів щодо Православної церкви у 20–30-х рр. XX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2008. — Вип. 15. — С. 106.
- ⁴⁵ Постельжук О. Мовне питання в діяльності українських конформістських політичних сил Західної України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історія. — 2007. — Вип. 8. — С. 254.
- ⁴⁶ Ковалів Й. Ліквідація неонуї в Луцькій дієцезії // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історія. — 2007. — Вип. 8. — С. 282.
- ⁴⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 129.
- ⁴⁸ Цецик Я. Польсько-українські взаємовідносини на Волині напередодні Другої світової війни: причини конфронтації // Сторінки історії: зб. наук. праць Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». — К., 2010. — Вип. 31. — С. 125.
- ⁴⁹ Давидюк Р. Проурядовий політичний табір Волині у 1938–1939 роках: відносини з владою // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2009. — Вип. 13. — С. 194.
- ⁵⁰ Кучерела М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 70.
- ⁵¹ Юрчук Л. Протиукраїнська діяльність розвідки Корпусу охорони прикордоння на Волині // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2009. — № 5. — С. 12–13.
- ⁵² Юрчук Л. Роль Корпусу охорони прикордоння в утвердженні польської державності на Волині (1924–1939 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2008. — Вип. 15. — С. 118.
- ⁵³ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 201.
- ⁵⁴ Разиграсв О. Польська державна поліція на Волині у 1919–1920 роках. — Луцьк, 2012. — С. 349–350.
- ⁵⁵ Дарованець О. Репресивна політика польської влади щодо УВО та ОУН на Волині (1920–1939 рр.) // Реабілітовані історією. Рівненська область, 2006. — С. 334.
- ⁵⁶ Шишкін І. Політика польських урядів щодо українців напередодні Другої світової війни // Наукові записки. Історичні науки. — Острог, 2008. — Вип. 10. — С. 444.
- ⁵⁷ Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава, 2001. — Т. 5. — С. 365.
- ⁵⁸ Трофимович В. Радянський Союз і українсько-польська війна // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 60.

- ⁵⁹ *Постельжук О.* Українські конформістські сили в умовах зростання авторитаризму в Польщі (1935–1939 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — 2007. — Вип. 13. — С. 105.
- ⁶⁰ *Бухало Г.* Участь українців у Польських збройних силах у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. — Т. 9. — С. 141–146.
- ⁶¹ *Кучерела М.* Історія Волині: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. — Луцьк, 2008. — С. 31.
- ⁶² *Посівнич М.* Военно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. — Львів, 2010. — С. 272.
- ⁶³ *Руккас А.* Збройний опір польських військ проти Червоної армії у вересні 1939 р. на Волині. — К., 1997. — С. 4.
- ⁶⁴ *Сергіійчук В.* Трагедія Волині. Причини та перебіг українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Видання друге, доповнене. — К., 2009. — С. 100.
- ⁶⁵ *Ісаєвич Я.* Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 6.
- ⁶⁶ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945). — К., 2009. — С. 380.
- ⁶⁷ *Патриляк І.* Співпраця польського населення Волині з німецькою окупаційною адміністрацією як чинник в українсько-польському конфлікті // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 70.
- ⁶⁸ *Швагуляк М.* Хроніка подій в Західній Україні у 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава, 2001. — Т. 5. — С. 241.
- ⁶⁹ *Гудь Б.* Знач. праця. — С. 330.
- ⁷⁰ *Гулай В.* Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. — Вип. 9. — Ужгород, 2008. — С. 134–136.
- ⁷¹ *Яковенко Н.* Образ поляка в українській історичній белетристиці // Польсько-українські студії. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. — К., 1993. — С. 132.
- ⁷² *Русначенко А.* Українці та поляки в ХХ столітті: з-під імперії до національних держав // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 30.
- ⁷³ *Кутовий Р.* Політика ОУН (Б) щодо польського населення Волині в роки радянсько-німецької війни // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки — 2010. — № 22. — С. 103.
- ⁷⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996. — С. 186.
- ⁷⁵ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945). — К., 2009. — С. 380.
- ⁷⁶ *Швагуляк М.* Хроніка подій в Західній Україні у 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава, 2001. — Т. 5. — С. 28.
- ⁷⁷ *Кутовий Р.* Політика ОУН (Б) щодо польського населення Волині в роки радянсько-німецької війни // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки — 2010. — № 22. — С. 109.
- ⁷⁸ *Трофимович В.* Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 160.
- ⁷⁹ *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003. — С. 253.
- ⁸⁰ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни. — Львів, 2003. — С. 28.

- ⁸¹ *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 259.
- ⁸² *Зашкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 201.
- ⁸³ *Грицак Я.* Нарис історії України... — С. 184–185.
- ⁸⁴ *Ленартович О.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія. — Луцьк, 2011. — С. 216.
- ⁸⁵ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 103.
- ⁸⁶ *Макарчук В.* Позиція польського еміграційного уряду в українському питанні як фактор ескалації напруженості у польсько-українських відносинах періоду Другої світової війни // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 45.
- ⁸⁷ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова... — С. 381.
- ⁸⁸ *Грицак Я.* Нарис історії України... — С. 184–185.
- ⁸⁹ *Пелешок М.* Спогади М. Лебеда як джерело до вивчення українського національного руху в період Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історія. — 2007. — Вип. 8. — С. 120.
- ⁹⁰ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова... — С. 380.
- ⁹¹ *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К., 2011. — С. 71.
- ⁹² *Трофимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. — Варшава, 2001. — Т. 5. — С. 194; Коновалевич Т. Українсько-польський конфлікт на Волині в радянських документах 1943–1944 років // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 84–85.
- ⁹³ *Макарчук В.* Ставлення польського еміграційного уряду до проблем східного кордону Польщі у 1939–1945 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 230.
- ⁹⁴ *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння... — С. 31.
- ⁹⁵ *Трофимович В.* Позиція польського підпілля в українському питанні у роки Другої світової війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 233.
- ⁹⁶ *Стрілка Р.* Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. — Т. 3. — С. 87.
- ⁹⁷ *Стародубець Г.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). — Тернопіль, 2006. — С. 62.
- ⁹⁸ *Вовк О.* Організаційне оформлення ОУН в контексті політичної ситуації // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 224.
- ⁹⁹ *Кутовий Р.* Позиція польського підпілля на переговорах з ОУН(Б) весною 1943 р. крізь призму причин «Волинської трагедії» // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. — Луцьк, 2013. — С. 58.
- ¹⁰⁰ *Ільюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001. — С. 381.
- ¹⁰¹ *Бондаренко К.* Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. — Т. 3. — С. 29.
- ¹⁰² *Каліщук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси. — Львів, 2013. — С. 139.
- ¹⁰³ *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: поль-

- сько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 259.
- ¹⁰⁴ Бондаренко К. Зазнач. праця. — С. 29; Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка. — Львів, 1998. — С. 111; Попович М. Сторінки спільної драматичної історії // Волинь. Дві пам'яті. — К.; Варшава, 2009. — С. 9, 14.
- ¹⁰⁵ Заярюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2003. — Вип. 10. — С. 263.
- ¹⁰⁶ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 35.
- ¹⁰⁷ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996. — С. 184–185; Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 103.
- ¹⁰⁸ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К., 2011. — С. 107–108; Ісаєвич Я. Зазнач. праця. — С. 33; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — Рівне, 2009. — С. 71–72.

Анотація. У статті аналізується стан сучасної української історіографії, її сумарна комплексна позиція щодо причин Волинської трагедії 1943–1944 рр., можна стверджувати, що глибинність та масштабність цього явища є найбільш складною та нерозв'язною проблемою об'єктивного відтворення й оцінки спільного українсько-польського минулого.

Ключові слова: українсько-польські взаємини, Волинська трагедія 1943–1944 рр., українська історіографія.

Аннотація. В статье анализируется состояние современной украинской историографии, ее суммарная комплексная позиция относительно причин Волынской трагедии 1943–1944 гг., можно утверждать, что глубина и масштабность этого явления является наиболее сложной и трудно разрешимой проблемой объективного воссоздания и оценки общего украинско-польского прошлого.

Ключевые слова: украинско-польские взаимоотношения, Волынская трагедия 1943–1944 гг., украинская историография.

Summary. The article analyzes the state of modern Ukrainian historiography, its total comprehensive position on the causes of the Volyn tragedy of 1943–1944, it can be argued that the depth and magnitude of this phenomenon is the most difficult and intractable problem reproduction and objective evaluation of the joint Ukrainian-Polish past .

Key words: Ukrainian-Polish relations, 1943–1944, Volyn tragedy, Ukrainian historiography.

Valeriy SOLDATENKO,

Doctor of History, Professor,

Director of the Ukrainian Institute of Historical Memory;

Yaroslav ANTONYUK,

PhD (History), research worker of the Department for Research of Historical Tragedies of the Ukrainian Institute of Historical Memory

ON CLARIFYING THE REASONS OF THE VOLHYNIAN TRAGEDY IN 1943–1944: MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE

The Ukrainian-Polish relations in the 20th century are full of tragic events burdened with a number of old and new stereotypes. Until now they are not only emotional subject of scientific debates, but also an element of growing ideological and political confrontation, which leads to continuous tension in the relations. Currently the Volhynia tragedy of 1943–1944 is the most difficult and unresolved problem for objective reconstruction and evaluation of the joint Ukrainian-Polish past.

In the Soviet times, this topic was not raised and was generally prohibited in order to avoid inter-ethnic tensions with the neighboring friendly socialist state — the Polish People's Republic. Only the geopolitical changes of the 80–90s of the last century and growing interest to the policy of national memory and its realistic content placed the blood-shed events of this international tragedy on the cutting edge of scientific debate.

According to Yaroslav Grytsak, this, in fact, became the first valid substantive discussion in Ukraine on the past events. The ability to critically review the historical heritage contributed to restoration of confidence in Ukrainian historiography on the academic level¹.

Scientific discussion between Polish and Ukrainian historians revealed a significant difference in approaches to investigation of the Volhynia tragedy. Foreign colleagues focus on the events in summer 1943 in Volhynia as the most advantageous to prove their position. Even relatively objective researchers among Polish histori-

ans emphasized in their works that Ukrainians lived better in the Second Rzeczpospolita than in the Soviet Union. However, they were not aware of this letting the tragedy happen².

The Ukrainian historians, on the contrary, try to expand the chronological frames of confrontation to the period of 1942–1943. They consider that the ethnic-national tragedy in Volhynia and in the Western Polissie has long roots³.

In Poland, research of the Volhynia tragedy events began much earlier and were more intensive, so the Ukrainian historians in their research still occupy a defensive position⁴. Despite some backlog of the Ukrainian historiography from Polish in the last twenty years, the local researchers have made substantial scientific progress in investigating the Ukrainian-Polish conflict of the Second World War⁵.

Today, Ukraine does not have separate historical schools in research of this complicated and controversial problem of the joint experience. However, according to Ihor Ilyushin, there is a conventional division into Kyiv, Galician and Volhynia research areas. Representatives of each have their own approaches⁶.

In the Ukrainian historiography the roots of the conflict are dated back to the early Middle Ages⁷, particularly in the aggressive plans of Boleslaw, the Brave⁸. Scientists objectively prove that Volhynia was never loyal to the Polish invaders. The local Orthodox nobility, based on the alliance with Lithuania, mounted resistance to the expansion of Catholicism in the east⁹ playing the main part in preservation of the Orthodox in Ukraine¹⁰. Population of Volhynia and Polesse actively participated in the Cossack and peasant uprisings of the late 16th century in Khmelnytsk area and in Koliivshina¹¹. Historians also state that the Polish uprisings in the 19th century undermined the influence of the Polish nobility in Volhynia and gave impetus to the development of the Ukrainian liberation movement¹². According to Bohdan Hud's research, since the mid 17th century depolonization of Ukraine lasted over several centuries. Moving from east to west, following the peasant agrarian riots of landlord's estates on the Right Bank in 1917–1918 (death of «Arcadia») it paved its way to the Western Ukraine¹³.

War between the Western Ukrainian People's Republic and Poland in 1918–1919 lost by the Ukrainians became an important element in development of prerequisites for the conflict between the two nations. According to one of the versions, this was, in fact, continuation of this war or the Second Polish-Ukrainian War of 1942–1947¹⁴.

Neglect by the Polish government of the decision of the Conference of Ambassadors in Paris on the autonomy of Eastern Galicia (Volhynia was never mentioned) undermined faith of the Ukrainians to have a legal influence on the situation through international institutions¹⁵. According to Igor Ilyushin, the Volhynia tragedy was a kind of revenge for historical injustice¹⁶.

Recognizing the importance of these historical factors, the Ukrainian historiography sees the main prerequisites and causes of the conflict in the politics of the Second Rzeczpospolita and the position of the Polish government in exile.

In the interwar period, the Governor Henryk Jyzewski initiated a special Volhynian policy, which consisted in gradual assimilation of the local Polish population. Loyal attitude of Ukrainians to the power was encouraged while development of the national consciousness was restrained¹⁷. The Governor assisted in creation of the pro-government party «the Volhynian Ukrainian Association» on June 29, 1931 in Lutsk¹⁸.

In order to prevent propagation of Ukrainian nationalism and communism from the Eastern Galicia to Volhynia, the Polish authorities created in 1932 the so-called «Sokal border»¹⁹. Despite the declaration of equality of citizens, the Polish authorities tried to control the rural local governments, where Ukrainians dominated²⁰. Moreover, the Volhynian policy was opposed by the local Poles, because they did not support any idea of cooperation with Ukrainians²¹.

Following the policy of statism, activities of the Polish state were in contradiction to the interests of national minorities favoring the desires of the title nation²². So, with the assistance of government, the number of Poles in Volhynia in the interwar period more than tripled²³. Due to the state preferences they were in a much better financial situation than Ukrainians²⁴.

Special benefits were provided to military colonists — «osadniks». As Henrik Sienkiewicz wrote in his novels about «remote villages», the state land stock allocated land in the Ukrainian territory overcrowded with the ethnic Ukrainians to provide it along with credits to the demobilized Polish officers and soldiers. According to research by Igor Derevyany, 80,000 hectares of arable land was divided into parcels during 1919–1939, 3/4 of which was distributed among Polish colonists, mostly osadniks²⁵.

They were to create farms, promote Polish culture and, if necessary, to struggle with internal and external enemies of the state²⁶.

Semimilitary formations, such as the Shooting Union, the Union of Reservists, Reserve Officers Union and the Union of Hartsers were created with involvement of Polish colonists. One of the priority areas of their responsibilities set forth in the statutes was a physical and ideological training of the local Polish youth²⁷. After several years, as it was expected after training, it tried to curb the Ukrainian aspirations with weapons.

Vasyl Reznik noted that the land reform was planned to increase the percentage of Poles and to accelerate assimilation of the local population²⁸. State agrarian policy resulted in aggravation of the land problem of the Ukrainian peasantry and exacerbated ethnic tension²⁹. Agrarian overpopulation with low levels of urbanization and rapid population growth deepened the economic weakness of Poland³⁰. Deprived of the opportunity to earn a living in few cities, where leading positions were occupied by Jews and Poles, about 40,000 Volhynia natives were forced to emigrate to Canada, USA and Argentine³¹. Polish immigration policy was designed to strengthen the position of Poles in the region. During the 30-s of the 20th century the Ministry of Labor and Social Care and the Ministry of Foreign Affairs authorized a number of legal acts facilitating emigration of Ukrainians overseas. Poles, on the other hand, were in every way prevented from leaving the country³².

The global economic crisis led to massive impoverishment of the Ukrainian peasants. As a result, during the 1931–1935 in Volhynia and especially in Polesye where CPWU became influential, a wave of armed actions were taken against the landlords and the colonists³³. Over 80% of these attacks were carried by the Ukrainian peasants, who suffered from the land hunger³⁴. Responding to this the Polish government «pacified» (with weapons) the Ukrainians³⁵.

Disillusion of Ukrainians in possible legal protection and defending their rights resulted in growing popularity of the nationalist ideology. As of 1935 the Polish intelligence estimated the size of the illegal network of Ukrainian nationalists in Volhynia in 790 people³⁶. In its struggle the OUN members employed terror against individual members of the administration and Ukrainians loyal to the authorities. The purpose of «combat actions» were not physical extermination of the colonists, but attracting attention of the world community³⁷. Determination of actions and support of Germany gradually turned OUN into the most influential illegal political force in the Western Ukraine.

Ukrainian intelligentsia suffered significant oppression by the Polish government. In particular, in 1930 in Volhynia, only 1% of people were engaged in intellectual work and the Poles among them were four times more than the Ukrainians³⁸. At the same time, many Ukrainian cultural heritage objects were promoted as the achievements of the Polish nation³⁹. At the state level, the title nation was represented as more civilized and developed.

Service in the army was a powerful instrument of assimilation impacts of the Polish culture on the Ukrainians⁴⁰. In addition, the Polish semimilitary organizations imposed alien historical memory to the Volhynians⁴¹.

Along with the national and economic oppression, Ukrainian Orthodox experienced powerful influence of the catholic faith. Switching Orthodox faith to catholic was encouraged with prospects for employment⁴². According to the research of Volodymyr Borschevych, such policy towards the Orthodox church has a reverse effect. Priests reflected on their own identity and were quickly Ukrainized⁴³. According to Oksana Aleshina, separation of the Orthodox Church in Poland from the Moscow Patriarchy played a leading role in this⁴⁴. Oleksander Postelzhuk believes that support provided to the process of de-Russification of the church in Volhynia by the conformist Ukrainian political forces was equally important⁴⁵. Gradually, without the support of the Polish government the Greek Catholic churches began restoring their influence in the Lutsk diocese, which ended only in 1939⁴⁶. Thus, significant transformations took place in the traditional religious life in Volhynia in the interwar period. Yuri Kirichuk concluded that persecution of Orthodox Ukrainians in the interwar period by the Polish government and the growth of their national consciousness caused «echo of the medieval religious wars» in 1943 in Volhynia⁴⁷.

The situation in Volhynia aggregated even more with the appointment in February 1939 the new governor Oleksander Havke-Nowak, who pursued much tougher policy towards Ukrainians⁴⁸ officially labeled with such names as «Rus», «Orthodox», «local»⁴⁹. There was a return to the endetsky concepts of mononational state with unfolding policy of «strengthening Polishness»⁵⁰. This was most clearly manifested in the repressive activities of the Corps of Border Protection (CBP)⁵¹. In cooperation with the Provincial Office and the local administrative authorities, he affirmed the policy of the territory polonization by the radical methods⁵².

Over time the Polish government began to treat the Ukrainian liberation movement as a subversive work of the Germans⁵³. Arrests of the activists and development of the network of informants became the main means of struggle⁵⁴. Aware of the consequences of their policy many Poles rightly feared that Ukrainians would support any aggressor. Therefore, during the 1937–1939 period there were mass arrests of political activists of underground political forces (especially among the OUN members)⁵⁵. Yet the Polish government repressions against activists of the national liberation movement only strengthened it⁵⁶.

From the beginning of the Second World War the Ukrainians showed their loyalty to the Polish authorities irrespective of incitement of ethnic hatred in the region⁵⁷ and active anti-Polish policy⁵⁸. The Ukrainian National Democratic Association and the Volhynia Ukrainian Association called for the countrymen to support the Poles in the war⁵⁹. The Ukrainian soldiers in the Polish army did not desert to the enemy⁶⁰, while civilians did not raise anti-Polish revolt⁶¹. Even the OUN Territorial Executive Board demanding guarantees of obligations fulfillment from the Germans kept low profile⁶². Only some insignificant number of Ukrainians used the situation into their advantage. In order to get hold of weapon they disarmed Polish soldiers and attacked policy districts⁶³.

At the same time, Poles protested against the loss of their privileged position in Volhynia from the very beginning of the occupation. In particular, the London emigration government in exile was hostile to the establishment of Ukrainian statehood on these lands⁶⁴. They evidently did not understand the current situation⁶⁵. The Poles did not consider Ukrainians as equal partners. Ukrainians were demanded to be loyal to the Polish government on conditions of its actual absence. The problem of Kresy Wschodnie (Eastern Borderlands) was territorial, but not national to the emigration government⁶⁶. Favorization of the local Ukrainians by the Soviet and German authorities were interpreted by the Poles as the act of treason⁶⁷.

Michael Shvagulyak wrote: «Anti-Ukrainian prejudices and traditional megalomania in political discourse of the Polish leaders prevailed over considerations dictated by the national interests»⁶⁸. This position was fully supported by the Polish minority in Volhynia, which was under the burden of traditional and new stereotypes. The historical literature by Henryk Sienkiewicz had a significant influence on its formation⁶⁹. The negative image of the

Ukrainian prevented from seeking mutual understanding⁷⁰. The Ukrainian society due to historical fiction also created a negative stereotype of Pole as an impudent and treacherous tyrant⁷¹.

Inter-ethnic tension was intensified by the fact that Poles had international recognition and a government in exile⁷². As Roman Kutovyi indicated, the Poles had a weak voice in the politics, while Ukrainians did not have it at all⁷³. The emigration government made no secret of its plans to return with the help of the Western states «Kresy Wschodnie» lost in 1939⁷⁴.

This totally contradicted to the program principles of OUN (Bandera)⁷⁵. OUN viewed the Second World War as a chance for regaining the statehood⁷⁶. Its radical nature conditioned to certain extent severe confrontation⁷⁷. The OUN leaders saw imperial threat to the Ukrainian people in the statements of the London emigration government. At the same time they recognized the right of the Poles for their own state⁷⁸.

Attempts to find the reasons of the Ukrainian-Polish conflict seem to be not finalized and are limited only to analysis of relations between the two nations⁷⁹. Influence of other factors became especially noticeable from the beginning of the Hitler occupation.

Since the beginning the Nazis were doing everything possible to prevent any alliance between Ukrainians and Poles. Flirting with one and then with the other party, they incited mutual hatred⁸⁰. The ideology of racism, which they followed, aimed at extermination of the most of the Slavic peoples. Therefore, this ethnic conflict was very beneficial for them⁸¹.

Leonid Zashkilnyak believes that the Soviet leadership is also responsible for the Volhynia tragedy, because for a long time it did not have a clear position on the future of these lands⁸². However, shifting the blame on external factors still can not deny the obvious: the Ukrainian and Polish political leadership was to be blamed in the first place⁸³.

In contrast to other Western Ukrainian territories, Volhynia and Polessie became the part of the Reich Commissariat «Ukraine», distinguished by a particularly intolerable form of occupation. Gradually, the situation developed not for the OUN benefit. Influence of the Poles in the occupation administration increased and the Germans began to arrest the most active Ukrainians on denunciations. Young people concentrated in the woods in order to escape from removal for forced labor. At the same time Soviet par-

tisans started their activities, so they could attract this youth into their ranks. In this regard, the OUN leadership issued the order for the Ukrainian police in Volhynia and Western Polessie to go underground during the March 1943. This was the beginning of creation of the first the Ukrainian Rebel Army (URA) detachments⁸⁴.

According to Yaroslav Gritsak, the situation of hatred between Poles and Ukrainians in Volhynia could last long and would not develop into mutual extermination unless a strong reason⁸⁵. Enrollment of Poles to the German punitive police detachments was one of them⁸⁶. These detachments were called to perform punitive operations of the occupation administration⁸⁷. Launching of mass terror against the Ukrainians was for the Polish minority, which in rural areas did not exceed 7%, tantamount to suicide⁸⁸. Maria Peleshok using the memoirs of Mykola Lebed, which represented the official interpretation of inter-ethnic conflict by the OUN leaders, confirms the mentioned considerations⁸⁹.

In addition, the OUN and URA documents stated that they were pushed for armed depolonization of Volhynia because of terrorist activities of the Polish underground against Ukrainians in Holmschyna area⁹⁰, where the killings under the guise of fighting with collaborators continued throughout 1942⁹¹.

Cooperation of the Polish underground with the Soviet partisans also had some influence. The partisans created their bases and developed the surveillance network in the Polish villages⁹². At that time the Poles perceived the Soviet Union as a temporary ally in the anti-Hitler coalition and even assumed that after the war it would help to return «Kresy Wschodnie»⁹³.

Dissolution of the diplomatic relations between the USSR and the London government in exile in April 1943 accelerated the development of Polish own armed forces⁹⁴. In future they anticipated to perform deukrainization of Volhynia and Halychyna. Mass dislodging of Ukrainians to the Soviet Union was planned along with forced polonization of those left and encouragement of Poles to occupy the western Ukrainian territories⁹⁵. As Roman Strilka wrote, «The Polish self defense could not be other than anti-Ukrainian force in those complicated conditions»⁹⁶.

At the same time URA significantly strengthened its positions. Within a few months URA managed to take control over the large areas and started creating its own administration — underground (finally formed in August 1943, when the Poles were expelled from

the city)⁹⁷. The rapid development of Ukrainian and Polish underground, the growing competition between them for resources would have inevitably led to the armed clashes⁹⁸.

According to Roman Kutovyi, in the spring of 1943 the main OUN administration initiated the talks with the Armia Krajowa in Lviv. The OUN members took quite a compromise stance offering to coordinate actions of both military undergrounds for joint removal of the inter-ethnic tensions and resolving territorial disputes in the future. They were ready to joint the Ukrainian-Polish federation after the war. However, the Polish government in exile was not prepared to make concessions to the Ukrainians. This created conditions for conflict escalation⁹⁹.

Social problems only added to the political differences. The URA leadership provided Ukrainians free of charge with the native Ukrainian lands released from the Poles. Therefore, farmers were actively involved to inter-ethnic struggle¹⁰⁰.

Attitude to the enemy was often influenced by situations and by emotions¹⁰¹. Oksana Kalischuk indicated that during 1941–1942 the public moral of the Volhynian citizens underwent considerable transformations. There was a process of moral exhaustion and even depletion in certain citizens and in the whole families. A number of factors had an impact on this situation (extermination of thousands of prisoners in the Soviet prisons and of the Red Army war prisoners, removal to the forced labor, etc.)¹⁰². A mass extermination of Jews by the Germans had especially significant impact on the devaluation of human life¹⁰³. Thus, the causes of conflict are complex and both sides were involved in its heating up.

Until now none of the most controversial problems in the Ukrainian history is the prove of existence of official order of the OUN leadership for the armed depolonization.

Kost Bondarenko believes that it was likely to happen in early 1943. This statement is shared by Myroslav Popovych. He indicated that a significant predominance of Polish victims of the conflict, especially in Volhynia, confirms conjecture that the initiative belonged to the «Ukrainian side». The researcher considers that the responsibility for the bloodshed rests with the OUN leadership. This idea is shared by Ihor Ilyushin¹⁰⁴.

Andriy Zayarniuk noted that in analyzing the causes of conflict, it is necessary to consider the relations between macrofactors and actions of particular individuals¹⁰⁵. According to Yaroslav

Isaievych, it was typical in Volhynia when the local URA leadership made independent decisions. Often, it presented the OUN leaders with a *fait accompli*. He considers that the OUN leader in the south western Ukrainian territories Dmytro Klyachkivskyy (Klim Savur) was responsible for issuance of an order for armed depolonization of Volhynia and western Polissya¹⁰⁶. Yaroslav Grytsak shares this opinion noting that in the wartime this could be the oral order. He believed that organized, massive and systematic anti-Polish actions suggests that they were planned «from above». The researcher suggests that the leadership of the OUN and URA in Volhynia wanted thereby to consolidate their position and to remove Mykola Lebed from power. Perhaps in the beginning the URA leadership viewed terror as a means of psychological pressure, but the situation quickly got out of control¹⁰⁷.

Volodymyr Vyatrovych does not agree that senior OUN leadership issued an order on Volhynia depolonization. As a proof of his position, he cites the resolutions of the Third Conference of the OUN (February 1943) and the Third Extraordinary Large Assembly of OUN (August 1943). They contain no calls for extermination of the Poles. In his view, the first attacks on Polish settlements that occurred in March 1943 in Kostopilshchyna and Sarnenshchyna area were taken by the anarchist groups under the nominal leadership of Taras Bulba-Borovets. This opinion was supported by Igor Marchuk. He believes that there is no concrete evidence of Klim Savur written order to kill the Poles. According to Yaroslav Dashkevych, fighting with the Poles in Volhynia was a natural part of the liberation struggle against three enemies united by the anti-Ukrainian ideology¹⁰⁸.

Thus, analyzing the state of the modern Ukrainian historiography and its general comprehensive position on the causes of the Volhynia tragedy of 1943–1944, one may state that it proves the depth and magnitude of this process. The dominant opinion among scholars is that the interwar anti-Ukrainian policy of the Second Rzeczpospolita was the main prerequisite for this inter-ethnic conflict. National, social, religious and economic oppression of the Ukrainians by the authorities subsequently developed into a «blind people's anger» against the Poles. The position of the Western powers that traditionally supported the Polish plans in the east also contributed to the conflict.

The Ukrainian historians believe that severe German occupation regime in the region, which contributed to the escalation of tensions between the Ukrainian and Polish, was an important factor in the armed conflict in Volhynia and Polissya. Among other equally significant causes of the conflict the following are mentioned: tough policy of the London government in exile and its desire to preserve the «Kresy Wschodnie» at all costs, the Polish collaboration, terror against the Ukrainians in the Holmschyna territory, co-operation of the Soviet partisans with the Polish underground and formation of Polish partisan forces, competition between partisan detachments for the resources, stereotypes dominating among the population that impeded mutual understanding.

The Ukrainian historians recognize that creation of the Ukrainian Rebellian Army exacerbated the problem of control over large territory of Volhynia and Polessie, which was claimed by both sides. The tragedy is that Polish minority clearly overestimated its own strength and decided not to cooperate with the Ukrainian insurgents, but to exercise the armed resistance against them.

The problem of presence / absence of the OUN order on armed elimination of the Poles from the territory of Volhynia and Western Polessye remains the most controversial issue among historians. Some historians consider that the order probably existed. Others believe that it could be a personal initiative by Klim Savur, which was not negotiated with the senior leadership. A significant number of researchers believe that the conflict was a spontaneous uprising of the Ukrainian peasants, not controlled by any political force.